

POVÍDKA ZE ŽIVOTA – OPOMÍJENÝ I ZNEUŽÍVANÝ ŽÁNŘ VYPRÁVĚNÍ

MARTA ŠRÁMKOVÁ, Brno

Všichni badatelé, kteří zkoumají v terénu stav lidového vyprávění, bez výjimky konstatují, že povídka ze života (neboli vyprávění ze života, memorát) je nejrozšířenějším, ne-li jediným současným druhem lidového vyprávění. Mohlo by se tedy zdát, že povídka ze života je něco nového, co se objevilo a rozšířilo až v posledním půlstoletí, protože ostatní tradiční druhy lidového vyprávění se z vyprávěcího repertoáru vytrácejí nebo dokonce už i zmizely.

Podíváme-li se na tento problém blíže, zjistíme, že tvrzení o rozšířenosti a životnosti povídky ze života je sice pravdivé, ale zároveň si musíme uvědomit, že tento druh vyprávění existoval již dávno v minulosti. Nemluvílo se o něm dříve pouze proto, že v popředí zájmu folkloristů, a to nejen českých, stály žánry pro ně daleko zajímavější, zvláště pohádka. Při zapisování textů záměrně usměrňovali své vypravěče na látky, které je zajímaly, a pokud se vypravěč přece jen odklonil od požadovaného tématu a přešel k „vyprávění ze života“, nevěnovala se tomu pozornost. Stvrzuje nám to např. významný český badatel a sběratel V. Tille, od něhož pocházejí nejlepší zápisy z Valašska už z 80. let 19. století. V úvodu ke svým *Povídkám sebraným na Valašsku r. 1888* (Tille, 1901) s povzdechem píše: „Ohledal jsem jeho (t. j. vypravěčův, M. Š.) látkový materiál, vypsal se na jeho prameny a hleděl jej přivést k tomu, aby reprodukci skutečných látkových povídek neprokládal zbytečně různými mně nepotřebnými kusy: vzpomínkami z vlastního života, obšírným výkladem snů, událostmi na dědině atd., ačkoli lituji dnes, že tyto partie, jež stylisticky i psychologicky právě byly nejzajímavější, jsem obětoval látkám literárním.“

Staré zápisy povídek ze života jsou v českém prostředí spíše náhodné, příležitostné, tedy nijak systematické. Vyskytují se porůznu už v pozdněstředověkých literárních památkách nebo jiných písemných pramenech. Hojněji jsou zastoupeny zvláště v tzv. smolných nebo černých knihách zachycujících soudní výsledky, dále v renesančních facetiích (často s dekameronskými motivy). Oplývala jimi barokní homiletika, která je využívala jako názorných a poučných příkladů. Jsou trvalou součástí obecních, místních nebo rodinných kronik a tzv. kalendářového čtení. „Senzační“ příběhy se počaly objevovat i v denním tisku. Tištěné příběhy

měly pak zpětný vliv na živě vyprávěný repertoár. Tak se např. v Brně v 2. polovině 19. století vyprávělo o husarském kousku jakéhosi rakouského důstojníka nebo o vraždě Marie Richtrové, kterou o život připravila její nejlepší přítelkyně, manželka řídícího učitele. Tato a podobná vyprávění mají svůj počátek v konkrétních, senzaci vzbuzujících událostech, o kterých referoval tehdejší tisk.

Se zprostředkovanými, tedy nepřímými doklady povídek ze života se setkáváme i v české realistické literatuře 19. století. Obecně známé a rozšířené idylické vyprávění Svatopluka Čecha *Ve stínu lípy* (1879) je koncipováno vlastně jako sled příběhů ze života, kterému naslouchá venkovská společnost. Vyprávění ze života bývala s oblibou vkomponována do stavby literárních děl. Mnoho takových příběhů z venkovského života najdeme v jednom ze základních děl české literatury – v *Babičce* Boženy Němcové (1855). O tom, že vyprávění ze života žila i v městském prostředí, podává svědectví Jan Neruda ve svých *Povídkách malostranských* (1878). Podobným způsobem jsou takové příběhy včleněny do děl řady jiných autorů, např. *Karoliny Světlé*, *Karla V. Raise*, *Jindřicha Š. Baara* aj. Na Moravě v tomto smyslu nejvíce vynikli *Gabriela Preissová* a zejména bratři *Vilém* a *Alois Mrštíkové*. Tato metoda literárního uplatnění povídek ze života tvoří v české literatuře podnes trvalou linii, jak je vidět např. i z díla *Bohumila Hrabala*.

Pozoruhodné je, že kvantitativně nejvíce zápisů vyprávění ze života najdeme překvapivě v pramenech nikoli folkloristických, ale dialektologických, ve kterých jsou publikovány jako souvislé ukázky mluvené podoby nářečí. Rozsáhlý a systematicky zapsaný soubor vyprávění, který využívají i folkloristé, najdeme už v třísvazkové monografii Ignáce Hoška (1900, 1905), popisující úseky nářečí na Českomoravské vrchovině. Z celkem nedávné doby pochází přehledná publikace *České nářeční texty* (A. Lamprecht a kol., 1976).

Jako první z českých folkloristů ocenil důležitost memorátů Josef Štefan Kubín, který řadu z nich vřadil do svých sbírek lidového vyprávění z Kladska (1908 – 1914), Podkrkonoší (1922 a 1926) a Hlučínska (v rukopisné podobě). Jiří Polívka a Bedřich Václavek začali v 20. a 30. letech 20. století v souvislosti se studiem „aktuální tvorby“ tomuto žánru rovněž věnovat pozornost. Dokonce tak, že pro něho poprvé stanovili terminologické pojmenování – J. Polívka v r. 1926 v poznámkách ke Kubínovým povídkám z Podkrkonoší užívá termín „povídky z obecného života“ a B. Václavek v r. 1940 „povídky z života bez živilů nadpřirozených“.

Po druhé světové válce se povídky ze života postupně stávají plánovanou součástí některých výzkumů. Tak např. je už v padesátých letech zahrnoval terénní výzkum dělnické a hornické kultury na Rosicku-Oslavansku a na Kladensku. Soustavněji se počaly zkoumat memoráty vztahující se k událostem, které byly svázány s velkými společenskými změnami a odrážely uzlové body sedmdesátileté historie československé samostatnosti. Týkaly se období už první světové války, zvláště zážitků z bojů, ze zajetí, ale i těžké situace doma; významným tematickým okruhem byly legionářské vzpomínky a zvláště založení první Českoslo-

venské republiky. Ve vyprávění se odrážejí další bohaté a různorodé osudy první republiky až do tragického roku 1938. Se zvláštním zřetelem byly zkoumány vzpomínky na obsazení pohraničních území a období druhé světové války (protektorát, partizánské boje, osvobození v r. 1945). Později byly předmětem výzkumu vzpomínky na osídlování a život v pohraničních oblastech po r. 1945.

Podobně jako výzkumy jiných oborů byly i tyto folkloristické výzkumy od počátku padesátých let poznamenány ideologickou deformací, která způsobila velké tematické zúžení. Bylo dovoleno zkoumat dále jen taková témata, která nebyla s vládnoucí ideologií v rozporu a která ji přímo podporovala. Tím se stalo, že se daly publikovat jen určité věci a s určitým hodnocením. Mnoho materiálů, které folkloristé shromáždili, nebylo možno ani zpracovat, ani zveřejnit. Jedno z takových témat byli výzkum memorátů týkajících se osídlení pohraničí Čech, Moravy a Slezska, odkud byli po válce vysídleni němečtí obyvatelé. Mnoho vyprávění týkajících se tohoto tématu svým obsahem i hodnotícími stanovisky ideologicky neodpovídalo jednostranné oficiální interpretaci.

Na konci 70. a na začátku 80. let jsem v jihomoravském pohraničí realizovala širěji koncipovaný folkloristický výzkum, který se zaměřoval na repertoár a život slovesně folklorních druhů. Cílem bylo zjistit, zda se v nově osídlené a sídelně už relativně stabilizované oblasti vytvořil nějaký vyprávěcí repertoár a jaké jsou jeho funkce ve formování nového regionálního povědomí a regionální kulturní tradice. Nejpočetnějším vyprávěcím druhem, který zaujímal v repertoáru centrální místo – stejně jako jinde ve vnitrozemí – byly právě povídky ze života. Jejich tematická šíře byla zajímavá zvláště proto, že osídlení zkoumané oblasti neproběhlo jednorázově. Bylo sice zahájeno hned po skončení války v r. 1945 (někteří osídlenci sem přišli už v květnových dnech), ale hlavní osídlovací akce proběhla v letech 1946 – 1948. První početná vlna osídlenců, a to z vnitřních území Moravy, Čech, ale i ze zahraničí přišla na sklonku roku 1945. Typická byla živelnost a rychlost osídlovacích akcí. Jen velmi malý počet obcí byl osídlen víceméně jednorázově a příslušníky jedné etnické skupiny (např. Bantice, okr. Znojmo, lidmi z valašské Francovy Lhoty, Jiřice nebo Míšovice českými reemigranty z bývalé Jugoslávie). Většinu obcí osídlovali lidé z nejrůznějších míst. Důležitá byla i ta okolnost, že novoosídlenci přišli z regionů národopisně jak živých, tak i nemajících už živou folklorní tradici. Povídky ze života jsem zaznamenávala u lidí, kteří události, o kterých vyprávěli, sami bezprostředně zažili. Znamenalo to, že ve vyprávěních byla maximální míra autentičnosti, která však vždy neznamená zároveň maximální míru objektivity. Skutečný průběh událostí, jejich věcná pravdivost je samozřejmě v různé míře idealizována, někdy i věcně zkreslena, logická anebo časová následnost bývá porušena. Protože jsem však měla kvantitativně bohatý soubor vyprávění, mohla jsem dobře dospět k zobecňujícím poznatkům objektivního charakteru.

Rozebereme-li témata, jichž se vyprávění ze života týkala, získáme plastický obraz o tom, jak se rozvíjel život tohoto kraje od samého počátku osídlovací akce. Můžeme sestavit celý průběh událostí, počínaje již rozhodnutím opustit již dří-

vější domov a konče událostmi současné doby. Z memorátů lze rozpoznat určité tematické okruhy s dominujícími námětovými složkami. Z chronologického hlediska tvoří první okruh ta vyprávění, která se týkají událostí ještě ve starém domově, spjatých zvláště s líčením popudů, které vedly k rozhodnutí zúčastnit se osídlovací akce. Vyprávění se týkají průběhu cesty do nového domova (zvláště u lidí ze vzdálenějších krajů a z ciziny), dobře zachycují napětí i nejistotu z neznámého prostředí.

Tematicky i svým rozsahem velmi bohatá jsou vyprávění zachycující příchod do pohraničí, usídlení na místě a první měsíce pobytu. Lze v nich vysledovat i formování soužití jednotlivých etnických skupin navzájem. Početná vyprávění se týkají zemědělského hospodaření na novém majetku a získávání prvních nelehkých zkušeností. Zajímavým tematickým okruhem byly vzpomínky na padesátá léta spojená s kolektivizací zemědělství a zakládáním státních statků. Dozvídáme se mnoho podrobností o založení družstev, o prvních rocích činnosti i o počátečních obtížích. Při výzkumu na toto téma jsem narážela na dva problémy. Lidé se báli vyprávět o svých často velmi tvrdých zkušenostech, a pokud je přece sdělovali, nepřáli si, aby byly někde uveřejněny. Často se proto raději uchýlovali k humorným příběhům, které se udály při práci v JZD. To je příčina, proč z tohoto období bylo zapsáno nejvíce humorných vyprávění, které bylo dovoleno v odborném tisku publikovat.

Další tematický okruh, kterému jsem záměrně věnovala soustředěnou pozornost, ale který byl z velké části z ideologických důvodů neuveřejnitelný, se týkal spolužití Čechů-novoosídlenců a místních Němců, jak probíhal v době od konce války do doby vysídlení německého obyvatelstva. Vyprávění ukazují na konkrétních lidských osudech těžkosti obou stran. Zároveň jsou však svědectvím toho, jak jednotliví lidé pro složitost okolností komplikované spolužití různým způsobem řešili. Je překvapující, kolik při tom projevovali vzájemného pochopení. Téměř všichni vypravěči konstatovali, že ve vsích zůstali v absolutní většině buď jen staří lidé, kteří pochopitelně novoosídlence neviděli rádi, protože začali užívat jejich majetek, nebo ženy s dětmi (muži nad 17 let byli u německého vojska). Čeští obyvatelé projevovali pochopení například tak, že je někdy nechali bydlet i ve větší části domu a vycházeli jim vstříc i v zásobování. Česko-německé spolužití se dokonce místy proměnilo v docela přátelský vztah, takže v době výzkumu informátoři hovořili o „našem Němci“. Část německého obyvatelstva prchla ještě těsně před příchodem Rudé armády. „Co mohlo utéct, uteklo.“ Přesto však téměř v každé chalupě zůstal nějaký původní německý obyvatel, takže vznikaly problémy s bydlením, hospodařením, zásobováním, ale také s dorozumíváním. Tyto vzpomínky velmi často obsahují hodnotící aspekty.

Jak jsem se pokusila ukázat, výzkum a publikování memorátů byl od padesátých do devadesátých let přímo závislý na tehdy vládnoucích ideologických a politických podmínkách. Mohla nebo musela se zkoumat jen určitá požadovaná témata, jako byly např. memoráty z dělnického prostředí líčící „třídní boj“, nedostatky „kapitalismu“ ap. Tato tematická redukce se týkala samozřejmě i výz-

kumu v pohraničí. Publikovat se proto dalo jen to, co nebylo s ideologickými požadavky v rozporu. Takovým způsobem se memoráty staly zneužitým vyprávěcím druhem.

Jaký dosah tato redukce měla, je patrné na rozsahu některých tematických okruhů. Značný počet memorátů, které bylo možno zapsat u nejstarší generace, se týkala zážitků z první světové války a zejména činnosti československých zahraničních legií. Od padesátých let tato témata z tištěných memorátů téměř úplně zmizela, pokud ovšem neličila „revoluční“ nálady ap. Totéž se týká četných vzpomínkových vyprávění o životě v první republice. Memoráty zachycující průběh 2. světové války a partyzánského hnutí byly ze zjištěných důvodů často vyprávěny lidmi, kteří s nimi ve skutečnosti neměli nic nebo jen velmi málo společného. Z mnoha vzpomínkových vyprávění se také dovídáme, kolik se v pohraničí po osvobození objevilo falešných „partyzánů“. Z doby osvobozovacích bojů bylo dovoleno publikovat jen memoráty obsahově a ideologicky kladné. Vyprávění, která obsahovala záporné, kritické nebo i ironické líčení zkušeností s rudoarmějci, se uveřejňovat, ba dokonce i odborně zpracovávat nesměla (např. rozšířená historka o tom, jak rudoarmějce přijde k hodináři s žádostí, aby mu z ukradeného budíku udělal troje kapesní hodinky a zbytek součástek aby si nechal). Vzpomínková vyprávění, která se vážou na události ze srpna roku 1968, se fakticky mohla začít publikovat až po politických změnách v roce 1990. Tato nejrozmanitější omezení se netýkala jenom tematické, obsahové stránky memorátů, ale znamenala také omezení výzkumu jen na určitou společenskou skupinu (třídu). „Dovoleným“ výzkumným polem bylo dělnictvo nebo venkovský lid, tzn. – řečeno tehdejší terminologií – „pracující“. Z výzkumu byly téměř vyloučeny tzv. střední městské vrstvy a vrstvy intelektuálů a inteligence. Jejich vzpomínková vyprávění zůstala proto zcela mimo pozornost, třebaže jsou zvláště pro městské prostředí typická.

Před našimi folkloristy a folkloristikou stojí neodkladný úkol: uvědomit si význam vzpomínkového vyprávění jako vyprávěcího druhu i jako součásti lidového vyprávění vůbec, uvědomit si mezerovitost dosavadních výzkumů a snažit se tento nedostatek systematicky odstranit. Je však třeba se vyhnout druhému extrému, který by vedl k tomu, že se při výzkumu i zpracování bude preferovat především to, co bylo dříve omezováno nebo zakázáno. Tím by se stalo, že by se vzpomínková vyprávění odrážející běžný, normální, každodenní život v jeho široké tematické bohatosti ocitla znovu stranou a bez povšimnutí. Došlo by tedy k tomu, že by se tematická preference opět stala – bona fide – nežádoucí selekcí.

LITERATURA

- HOŠEK, I.: Nářečí českomoravské I, Podřečí polenské. Praha, 1900. Nářečí českomoravské II. Podřečí polnické, sv. 1, sv. 2. Praha, 1905.
KUBÍN, J. Š.: Povědky kladské. Praha, 1908 – 1914. (3. vyd., 1958).
KUBÍN, J. Š.: Lidové povídky z českého Podkrkonoší. Praha, 1922 a 1926. (2. vyd., 1964 a 1971).

- KUBÍN, J. Š. – POLÍVKA, J.: Lidové povídky z českého Podkrkonoší. (Úkrají východní.). Praha, 1926, s. 441.
- LAMPRECHT, A. a kol.: České nářeční texty. Praha 1976.
- TILLE, V.: Povídky sebrané na Valašsku r. 1888. In: Národopisný sborník československý, VII, 1901, s. 45-133, VIII (1902), s. 35-108.
- VÁCLAVEK, B.: O lidové písni a slovesnosti. Praha, 1963, s. 357.

ERZÄHLUNG AUS DEM LEBEN – VERGESSENES UND MISSBRAUCHTES ERZÄHLUNGSGENRE

R e s u m é

Erzählung (Erzählen) aus dem Leben (Memorat) ist heute die verbreitetste, wenn nicht die einzige Art des Volkserzählens. Sie existierten bereits lang in der Vergangenheit, standen jedoch nicht im Vordergrund des Interesses der Folkloristen und deshalb stehen uns wenige und dazu noch unsystematische Aufzeichnungen zur Disposition. Sie kommen in spätmittelalterlichen Erinnerungen, in Gerichtprotokollen, Renaissancefазetien, in Barockhomiletiken vor. Sie wurden Bestandteil sog. Kalenderlesens und Gemeinde- oder Familienkroniken. Sie begannen auch in der Tagespresse zu erscheinen, von wo sie rückwirkend das erzählte Repertoire beeinflussten. Wir treffen sie in der tschechischen realistischen Literatur des 19. Jahrhunderts (B. Němcová, S. Čech, K. V. Rais, J. Š. Baar, aus städtischen Milieu bei J. Neruda, aus Mähren G. Preissová, A. und V. Mrštík, sowie auch bei Autoren z. B. bei B. Hrabal). Eine Anzahl von Eintragungen finden wir in dialektologischen Monographien (z. B. bei I. Hoška bereits am Anfang des 20. Jahrhunderts).

Als erster der tschechischen Folkloristen bewertet die Wichtigkeit der Memorata J. Š. Kubín, der sie eintrug und in seine Werke eingliederte.

J. Polívka und B. Václavek schufen terminologische Benennungen: *Erzählungen aus dem Gemeindeleben und Erzählungen aus dem Leben ohne überirdische Elemente*.

Nach dem zweiten Weltkrieg wurden Erzählungen aus dem Leben für kurze Zeit Bestandteil einiger Forschungen (z. B. Arbeiter- und Bergmannkultur), Erinnerungen an die erste tschechoslowakische Republik, Zeitabschnitt nach dem 2. Weltkrieg, aber seit 50-er Jahren war ihre Forschung durch ideologische Deformation gekennzeichnet. Erlaubt waren nur diese Memorata zu forschen und zu publizieren, die nicht im Zwiespalt mit der Regierungsideologie waren. Zum Beispiel viele Materialien, die die Besiedlung der Grenzgebiete und Aussiedlung der deutschen Bevölkerung betrafen, durften nicht publiziert werden.

Die breiter konzipierte Forschung, die auf das Leben folkloristischer Arten gerichtet und an der Wende der 70. und 80. Jahre im südmährischem Grenzgebiet realisiert wurde, zeigte, dass die zahlreichste Erzählungsart gerade Erzählungen aus dem Leben waren. Das Erzählen war maximal authentisch, was nicht heisst, dass es maximal objektiv war. Der wahre Verlauf der Begebenheiten und ihre sachliche Wahrheit wurden idealisiert.

Die Themen der Erzählungen stellen ein plastisches Bild über das Leben im Grenzgebiet seit der Besiedlung im Jahre 1945 dar. Es bildeten sich bestimmte thematische Kreise: Fortgang von der alten Heimat, Ankunft im Grenzgebiet, die ersten Monate des Aufenthaltes, das Zusammenleben ethnischer Gruppen, die Kollektivierung der Landwirtschaft usw. Die Menschen fürchteten sich über negative, kritische Tatsachen zu sprechen und wendeten sich an das humoristische Erzählen. Besonders wertvoll sind die Erzählungen über das Zusammenleben mit der deutschen Bevölkerung.

Es ist überraschend, wieviel Verständnis die Tschechen und Deutschen gegeneinander zeigten. Es entwickelten sich sogar auch freundschaftliche Beziehungen.

Seit den 50. bis 90. Jahren wurde die Forschung der Memorata durch Gewalteingriff reduziert und nur auf erforderte Themen eingeschränkt (Memorate aus dem Arbeitermilieu über den

Klassenkampf gegen den Kapitalismus usw.). Die Memorate wurden zur missbrauchten Erzählensart. Aus der Forschung verschwanden Themen wie Erinnerungen an die Tätigkeit tschechoslowakischer Legionen, an das Leben in der ersten Republik u. ähnl. Ereignisse aus dem 2. Weltkrieg und den Partisanenkämpfen erzählten Menschen, die damit nichts gemeinsames hatten. Aus der Zeit der Befreiung nach dem 2. Weltkrieg konnten nur ideologisch positive Memorate publiziert werden. Erinnerungserzählungen über das Jahr 1968 konnte man erst nach dem Jahre 1990 zu publizieren beginnen. Aus der Forschung wurden die mittleren Bürgerschichten, Intellektuelle und die Intelligenz ausgeschlossen.

Vor unser Folkloristik steht die Aufgabe: sich der Lücke der bisherigen Forschung bewusst zu sein und die weitere Forschung so zu konzipieren, damit sie sich nicht nur darauf konzentriert, was fehlt, aber damit sie das laufende, alltägliche Leben in seinem breiten thematischen Reichtum erfasst.